

'Je bent nooit klaar'

Een leven lang werken met antroposofie. Dat is de kern van het bestaan van de arts Frank Wijnbergh (78). De laatste twintig jaar is Wijnberghs thema de 'onderstroom' en de 'bovenstroom'; een creatief concept waarin hij een sleutel tot de hele antroposofie heeft gevonden. Een interview rond de vragen naar denken en doen.

Michel Gastkemper

'Ik ben in 1923 in Amsterdam geboren, aan de Amstel, uitkijkend op de Hoge Sluis. Mijn vader had samen met zijn broer een grootgruttersbedrijf, de firma Wijnbergh & Co. Voor mijn schoolopleiding kozen mijn ouders de Montessorischool. Ik heb er veel kunnen zitten dromen en werd als dom beschouwd. Het heeft me waarschijnlijk veel bespaard, maar er waren ook gebieden die niet ontwikkeld werden. Wakker werd ik pas tegen mijn veertiende jaar, mede dankzij mijn toenmalige wiskundeleraar. Aan de wiskunde beleefde ik veel plezier. Van de geschiedenislessen herinner ik me vooral Egypte. Die belangstelling is nooit meer uitgedoofd.

Vanaf mijn vroegste jeugd ben ik bevriend geweest met Dick Hütter, de latere antroposofische kinderpsychiater. Onze ouders kenden elkaar. Via hem werd ik omstreeks mijn veertiende jaar evenals hij zeeverkenner. We voeren 's zomers op een groot schip, een tweemastklipper, de "Lichtstraal". Dat schip nam een grote plaats in onze belevingswereld in. We bevoeren het IJsselmeer, de Wadden en soms de Zeeuwse wateren. In de oorlog werd het tot onze grote woede gevorderd door de Jeugdstorm, het Nederlandse equivalent van de Hitlerjugend.

Midden in de oorlog stond ik op een keer op de hoek van de straat met Dick Hütter over de toekomst te bomen. Daar hoorde ik mezelf opeens zeggen dat ik medicijnen ging studeren. We schrokken er allebei van. Na de oorlog ben ik inderdaad geneeskunde gaan studeren. En weer verscheen dat schip, want wij zijn toen met ons studentencollege het schip in de zomer een paar weken gaan huren. Dat hebben we vele jaren gedaan en we doen het nog steeds, zij het nu een veel kortere periode. We zijn oud geworden op dat schip.

In de oorlog, waarin we elkaar frequent zagen, hebben we ons veel beziggehouden met filosofische en ook wel communistische lectuur. Daaruit begreep ik dat je, om te kunnen opbouwen, moet beginnen met goed onderwijs. Voor de oorlog had mijn moeder Duitse les genomen, zoals ze eerst ook Frans en Engels bestudeerd had. Haar lerares was Erna Landweer. Deze vrouw was als antroposoof uit Duitsland weggetrokken en met een Nederlander getrouwd. In de oorlog nam hij deel aan het verzet en werd ten slotte gefusilleerd. Ons gezin kwam in toenemende mate in contact met Erna. Zij begon over de vrijeschool en over antroposofie te vertellen. Dat vond ik zulke onzin, ik was in die tijd een overtuigde materialist. Maar het waren wel heel leuke gesprekken. Ik vroeg haar om me eens een boek te geven, dan kon ik haar vertellen waar haar verhalen niet klopten. Zij gaf me *Die Philosophie der Freiheit* van Rudolf Steiner. Dat pakte wel heel anders uit. Ik sprak er met Dick Hütter over en we hebben het allebei gelezen. Afwisselend waren we er enthousiast over en legden het dan toch weer twijfelend weg. Maar nooit helemaal. Ik stapte in een studentengroep die het boek bestudeerde en leerde er onder anderen Dieter Brüll en Hans von Sassen kennen. Wat later kwam ik in de beroemde groep van Ernst Marx en Eddy Meenk die door Han van Goudoever gecoacht werd. Dat waren uitermate boeiende avonden.'

In smoking en regenjas

'In april 1946 werd het lustrum van mijn studentenvereniging gevierd. Toen ik om acht uur 's ochtends thuiskwam, vond ik op tafel een uitnodiging voor een lezing van Zeylmans van Emmichoven. Ik ben daar, nog in smoking en regenjas, heengegaan. Zeylmans bleek

er niet te zijn, maar wel ene meneer Lievegoed. Hij vertelde over heilpedagogie, over het werk met verstandelijk gehandicapte kinderen en ik zat er ontroerd naar te luisteren. Er ging een hele nieuwe wereld open.

Rond mijn kandidaats begon ik *Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten?* van Rudolf Steiner te lezen (in het Nederlands vertaald als *De weg tot inzicht in hogere werelden*). Bij ieder hoofdstuk had ik mijn bedenkingen. Op een gegeven ogenblik merkte ik dat ik die bedenkingen eigenlijk niet zelf had, maar dat ze in me klonken. Ik realiseerde me: "Dat denk ik niet, maar dat komt tevoorschijn uit mijn zeer materialistische wereldbeschouwing." De natuurwetenschap betekende immers alles voor me. Vanaf dat moment heb ik het boek gewoon in één nacht als een roman uitgelezen en heb er heel veel aan beleefd. De volgende ochtend telefoneerde ik eerst met Erna Landweer en vroeg haar wat ik vervolgens zou kunnen lezen. Zij raadde Rudolf Steiners *Theosofie* aan. Vervolgens pleegde ik een tweede telefoontje, naar Den Haag, en meldde me aan als lid van de Antroposofische Vereniging.

Eigenlijk was vanaf dat moment antroposofie mijn hoofdbezigheid, en bij wijze van spreken studeerde ik in mijn vrije tijd medicijnen. In die tijd is het fundament gelegd voor het werk dat ik nog altijd doe. Kort daarop volgde *Die Geheimwissenschaft im Umriss*, nu vertaald als *De wetenschap van de geheimen der ziel*. Zowel het boek *Theosofie* als de *Geheimwissenschaft* hebben me nooit meer losgelaten. Sindsdien "verteerde" ik een van deze boeken dagelijks gedurende één a twee uur. Je bent nooit klaar.

Ik werd toen ook heel actief in de vereniging en ging meedoen aan de ledenavond. Ook bezocht ik de vele voordrachten en conferenties in Den Haag, toen het centrum van de vereniging. De Antroposofische Vereniging in Nederland had toen behalve een bestuur een wat grotere groep van actieve leden, de Kerngroep, waar ik al gauw als jongere in werd gevraagd. Deze groep vergaderde maandelijks onder de leiding van Zeylmans van Emmichoven. Hoewel zulke vergaderingen niet altijd hoogtepunten waren, waren ze toch een ongelooflijke beleving en leerschool. Een aantal van de deelnemers had Rudolf Steiner nog persoonlijk meegemaakt en Rudolf Steiner was daardoor nog zo dichtbij. Ook de kring mensen om Zeylmans was een heel bepaalde realiteit; het karma was er indringend voelbaar. In die vergaderingen werd ook een groot deel van de initiatieven geboren waaruit de toenmalige grote Haagse conferenties ontstonden. Een aantal in de zomer en een aantal als kerstviering. Machtige bijeenkomsten van enkele dagen waaraan zeer veel jonge mensen deelnamen. Hier tintelde de vereniging.'

Leerschool

'Overall ontstonden initiatieven waaraan je kon deelnemen. Natuurlijk waren er ook problemen. In die tijd waren er nog twee verenigingen in Nederland, het resultaat van de strijd die al voor de Tweede Wereldoorlog in Dornach woedde. Direct na de wereldoorlog probeerde een aantal mensen - vooral in Nederland - de strijd te beslechten door de tegenstellingen te overbruggen. Daar is geweldig hard aan gewerkt met als resultaat dat de *Antroposofische Vereniging in Nederland* zich weer met de *Allgemeine Anthroposophische Gesellschaft* kon verbinden. Dat was vooral het werk van Zeylmans van Emmichoven. Het meemaken en meewerken aan dit verenigingsgebeuren was eveneens een enorme leerschool. Het was letterlijk antroposofie doen. Het waren niet alleen de vergaderingen, het waren ook de reeksen voordrachten die door velen bezocht werden en die ook velen zelf hielden. Daar ontstond de substantie waaruit de vereniging telkens opnieuw geboren kon worden. Het gedurende de jaarfeesten bijwonen van soms drie voordrachten op een dag, was eigenlijk verrukkelijk en zeer stimulerend. Dat was wel tóen, nu kan dat niet meer. Al gauw begon ik zelf ook voordrachten te houden, eerst in kleine groepen. Ik ben de mensen die mijn gepraat toen uithielden nog altijd diep dankbaar.

Ik heb het merkwaardige lot vrijwel even oud te zijn als de vereniging. Mijn conceptie moet gelegen hebben in begin november 1922, vlak voor de brand van het Eerste Goetheanum. Ik was 24 jaar toen ik lid werd, sindsdien heb ik alles meegemaakt. Zeker de eerste tientallen jaren was mijn leven de vereniging. Drie maal per week of meer naar

Den Haag reizen was heel gewoon.

Zeylmans van Emmichoven betekent voor mij de *Grondsteenspreuk*. Ieder mens kent een paar momenten in zijn leven waarin hij geboren wordt, steeds op een andere manier. Zo'n geboortemoment was de grote kerstconferentie in 1953 in Den Haag waarbij Zeylmans voor nieuwe leden en ook voor veel oudere leden de Grondsteen in ons hart legde. Vanaf dat moment werden Grondsteen en vereniging voor mij steeds meer één geheel. Voorafgaand aan deze conferentie deed ik mijn kandidaatsexamen. Erna Landweer vond dat ik er nu aan toe was op de Geert Grote School in Amsterdam menskunde te gaan geven. In een oud nummer van het antroposofisch-medische tijdschrift *Natura* las ik een artikel van de arts Kirchner-Bockholt over het skelet. Zij benaderde het skelet vanuit het principe van de driedigtheid. Dat was een ongelooflijke openbaring voor me. Die driegeleding sloeg als een bliksem in. Aan de hand van het skelet kon ik vervolgens mijn eerste periode menskunde geven. En ook de Grondsteenconferentie beleefde ik vanuit deze driedigtheid van het skelet. Dat bepaalde mijn beeld van de Grondsteenspreuk. Het vormde de eerste gedachten van wat ik nu "de twee stromen" noem. Het was iets anders dan wat Zeylmans te vertellen had; ik had al vroeg de zekerheid dat er ook andere benaderingen mogelijk zijn.'

Geestelijke geboorte

'Mijn opleiding als antroposofische arts begon eigenlijk direct na de voor mij zo gedenkwaardige voordracht van Bernard Lievegoed. Bijna maandelijks hield hij in Zonnehuis Veldheim in Zeist een medisch weekend voor artsen en studenten, waardoor je een opleiding kreeg in zowel de antroposofie als de antroposofische geneeskunde. Het waren zeer boeiende bijeenkomsten. Ik kan wel zeggen dat Lievegoed daar in Zonnehuis Veldheim aan de wieg van mijn geestelijke geboorte heeft gestaan. Sommigen van ons waren zo gelukkig na hun afstuderen een stageplaats in de kliniek in Arlesheim te kunnen krijgen. Voor de rest moest je de opleiding zelf verzorgen. Voor mij was die stage niet mogelijk, want we kochten een huis in de Roemer Visscherstraat en we moesten dringend inkomen verwerven.

Ik heb heel lang gestudeerd, bijna tien jaar. Na het doctoraalexamen moest ik zoals het hoort eerst co-schappen lopen, maar er waren lange wachttijden. Het kwam voor dat je er minstens een jaar op moest wachten. Dat is twee keer gebeurd, waardoor ik tot mijn grote tevredenheid de tijd had om me intensief met antroposofie bezig te houden. Voorjaar 1956 ben ik in Amsterdam begonnen als huisarts. Iemand van De Christengemeenschap had me erop attent gemaakt dat naast het gebouw waarin de dienst werd gehouden een huis te koop stond. Dat was dus in de Roemer Visscherstraat. In die tijd was ik reeds getrouwd met Claar. We begonnen de praktijk gewoon door de deur open te zetten en de telefoon aan te nemen. De patiënten druppelden langzaam binnen. Ik verdiende de eerste jaren vooral de kost met veel waarnemen. Ik heb daar tot mijn pensioen in 1988 praktijk gehouden.

Het leven in de vereniging riep natuurlijk allerlei vragen op. Bijvoorbeeld de vraag welke mensen er eigenlijk op de antroposofie afkomen. Natuurlijk kun je zeggen dat dat een karmische kwestie is. Dat is zonder twijfel waar. Maar konden al die karmisch voorbereide mensen de antroposofie en zelfs de vereniging ook bereiken? Het is gebleken dat je met het houden van antroposofische voordrachten maar een heel bepaalde groep kunt aanspreken. De Haarlemse pedagoog Max Stibbe zei ooit dat antroposofen tot de intellectuele middenstand behoren. Dat tot die middenstand behoren is voor velen voorwaarde om met antroposofie vertrouwd te raken. Volgens mij is het inderdaad zo. Hebben mensen intellectueel meer in hun mars, dan wordt hun belangstelling heel anders gericht en kunnen ze de antroposofie veel moeilijker vinden en vasthouden. Je voelt je dan als het ware aan je innerlijke stand verplicht je intellectuele vermogens te ontplooien en in dienst te stellen van de maatschappij. Aan de andere kant konden we constateren dat mensen die we vroeger arbeiders noemden er evenmin voor te interesseren waren. Ons lukte dat althans slechts zelden. Ik denk dat dit in grote trekken nog altijd geldig is. Het

verbaasde mij daarom ook niet dat je vaak hoorde zeggen: we moeten wat anders met de mensen doen. Je moet hen niet in hun intellect, in hun bewustzijn aanspreken, maar je moet wat met hen doen.

In de jaren zestig raakte ik actief betrokken bij het jongerencentrum voor antroposofie in Zeist. Daar werkten mensen zoals Leo de la Houssaye, Lex Bos, Bernard Lievegoed en vele anderen actief aan mee. Ik leerde ze van een heel andere kant kennen en waarderen, ook in de werkwijze die zij hanteerden. Lievegoed had het *NPI, Instituut voor organisatieontwikkeling* opgericht. Dat heeft me geweldig beziggehouden. Toen ik veertig jaar oud was, heb ik zelfs overwogen om uit het medische beroep te stappen, en me met het NPI te verbinden, maar dat bleek niet reëel te zijn.

In die tijd werden in cursussen en therapieën steeds meer vormen van rollenspel opgenomen. De vraag ontstond of daar ook in het antroposofische veld niet veel mee zou zijn te bereiken. Dat moest onderzocht worden. Dat deden we met een klein groepje met onder anderen Rob Otte en Hugo Pronk, aanvankelijk ook Claar en wat later Anneke die mijn huidige echtgenote werd. We hebben ons twintig jaar lang met rollenspelen beziggehouden. We noemden het agodrama. Ik stond ermee op en ging ermee naar bed. We ontwikkelden het steeds verder, we hadden er hooggespannen verwachtingen van. We kwamen er inderdaad heel ver mee. De Antroposofische Vereniging liet ik een tijd lang voor wat het was. De vereniging wel te verstaan, niet de antroposofie. Maar de agodrama-impuls is op een zeker moment min of meer gedoofd. We hadden de grens ervan bereikt. Ik ben er toen als eerste mee opgehouden. Hugo Pronk gebruikt agodrama nog altijd en met resultaat.'

De twee stromen

'Eind jaren zeventig heb ik de eerste artsencursus weer ter hand genomen, de twintig voordrachten die Rudolf Steiner in 1920 hield. De cursus is uitgegeven als *Geisteswissenschaft und Medizin* en later in het Nederlands vertaald als *Geesteswetenschap en geneeskunde*. Voor deze voordrachten was Rudolf Steiner in Dornach drie weken samen met de toenmalige artsen en apothekers. Ik had deze voordrachten al eerder een paar keer doorgewerkt. Als ik nu mijn aantekenschrift teruglees, zie ik dat ik er eigenlijk nog niets van had begrepen. Deze voordrachten behoren inderdaad tot de moeilijkste inhouden die Rudolf Steiner ooit heeft gegeven. Zelfs zijn naaste medewerkers hebben dat zo ervaren en Rudolf Steiner heeft dat zelf bevestigd. Er moest eerst de sleutel gevonden waarmee je ze zou kunnen ontraadselen. Die sleutel bleek te liggen in wat later bekend is geworden als "de twee stromen". De basis daarvoor ontstond in mij in de jaren vijftig.

Zeer behulpzaam bij dit werk was de bestudering van de voordracht *De onzichtbare mens in ons. Het pathologische dat ten grondslag ligt aan de therapie* van 11 februari 1923.

Deze voordracht is kort geleden door Uitgeverij Pentagon in het Nederlands uitgebracht. Samen met collega Bob Witsenburg werkte ik hard aan deze voordracht. Daaruit ontstonden langzamerhand de beelden van de twee stromen. Zonder die beelden is deze voordracht althans voor mij niet te begrijpen.

In de artsenvereniging stelde ik voor om het gesprek tijdens onze bijeenkomsten vanuit dit gegeven te leiden. Hoewel de belangstelling redelijk beperkt was, het gaat velen te ver en te diep, houden we ons er in dat kader nu toch al twintig jaar mee bezig. We komen in de artsenvereniging een keer per maand op zaterdag bijeen. Voorafgaand aan de algemene bijeenkomst concentreren we ons van negen tot half elf op de medische voordrachten van Rudolf Steiner.

Ik stuurde aanvankelijk van deze bijeenkomsten steeds een uitgebreid verslag naar alle leden van de artsenvereniging. Hoeveel het lezen weet ik niet. Maar het vormde wel de basis voor mijn eerste boek dat in 1996 verscheen, *De twee stromen en de overwinning van de drie dogma's*. We luisteren eigenlijk nog altijd met heel veel moeite naar wat Rudolf Steiner te zeggen had of liever gezegd deed. Ik zeg expres "deed", want het gaat niet om antroposofische "inhouden", zoals we zo vaak zeggen. Hij gaf geen kant-en-klare inhouden, maar denkadviezen. En daarmee moet je zelf aan de slag gaan. Ze hebben niets

afgeronds, anders zouden ze dood gaan en verstarren. Om ermee aan het werk te gaan, zul je je innerlijk steeds moeten afvragen, zin voor zin: waar heeft hij het nu over? Zoals de titel al aangeeft, gaat mijn eerste boek over de overwinning van drie dogma's: het aansturen van het handelen via de motorische zenuwen, het hart dat alleen een pomp zou zijn en de onvergankelijkheid van de materie. Respectievelijk betreffen deze dogma's het zenuwstelsel, het hart en de stofwisseling. De drieledigheid van de mens dus. Als je niet doorziet hoe het werkelijk zit, kun je de driegeleding zowel naar buiten als innerlijk niet staande houden. Ze vervaagt tot loze beweringen. Onze hele beweging is hierin totnogtoe tekort geschoten, we zijn er althans niet aan toegekomen. Tegelijk betekent het ook dat je de wetenschap niet au sérieux neemt. Het gaat erom de grandioze dingen die de wetenschap vindt in overeenstemming met de antroposofie te brengen. Dat is uitermate moeilijk. Toch zal dat moeten gebeuren. Helaas bestaan er ook onder antroposofen de meest weerspannende ideeën, juist naar aanleiding van de opvatting dat het hart géén pomp is. Bijvoorbeeld dat het bloed zelfstandig door het lichaam circuleert. Maar die rode vloeistof beweegt echt niet uit zichzelf. Hoe moet je die aanduidingen van Rudolf Steiner dan wel opvatten? We realiseren ons niet altijd wat Rudolf Steiner onder bloed verstonde. Een andere misvatting is dat Rudolf Steiner zou beweren dat de planeten in de fysieke wereld in fysiek beschrijfbaar lemniscatvormen zouden bewegen. Ook dat is een kortsluiting en daardoor de grootste onzin.'

Denken in processen

'Wat de twee stromen inhouden kan ik nu, na me er twintig jaar in verdiept te hebben, veel beter en korter vertellen dan in het begin. Maar het blijft geen eenvoudige materie. Dat is nu eenmaal zo. Je moet niet statisch denken, maar in processen.

De twee stromen bestaan als een onderstroom en een bovenstroom. Ieder mens komt uit de geestelijke wereld, uit het voorgeboortelijke en neemt daar vandaan mee het astrale lichaam, het etherlichaam en een blauwdruk voor het fysieke lichaam. Dit complex is gedurende het gehele leven werkzaam. Het is het werkpakket waar je overdag gebruik van maakt en het daardoor voor een deel afbreekt, 's Nachts wordt het door de geestelijke wereld weer hersteld. Dat noem ik de onderstroom. De onderstroom komt binnen via de stofwisseling, stijgt op in het middengebied en komt tot stilstand in het hoofd. Het is het "Geist-Erinneren" uit de Grondsteenspreuk: het verinnerlijken van geest.

De bovenstroom daarentegen gaat direct uit van het Ik, het Ik dat incarneert en van de onderstroom gebruikmaakt. Het werkt op het moment dat mensen rondkijken met de vraag: wat moet hier gebeuren? Wat zou ik kunnen doen, wat heb ik ter beschikking en wil ik dat? Deze stroom werkt kijkend en handelend.

Voor mij zijn deze gezichtspunten de sleutel tot de gehele antroposofie. De onderstroom komt uit het verleden, een lang en rijk verleden, terwijl de bovenstroom nog maar heel jong is, maar toch de toekomst realiseert. Je hebt hier altijd mee te maken. Bijvoorbeeld als je voor een kind staat, als leerkracht of als een ouder. Zo'n kind kan je voortdurend voor problemen plaatsen. Je hebt dan de neiging te handelen vanuit de vastgelegde sociale context of uit verstarde principes die niet meer passend zijn, maar die vertellen hoe het hoort. Alleen is dat een behandeling vanuit het verleden, en geen opvoeden. Opvoeden is het vanuit je Ik aandurven niet te weten wat je moet doen. Je de vraag te stellen: wat moet ik nu beginnen? En vervolgens te kijken naar het kind en het innerlijk vragen te stellen, net zolang tot je het doet en pas daardoor weet waarnaar je zocht. In de woorden van de Grondsteenspreuk: "dem eignen Ich zu freiem Wollen schenken" (aan het eigen Ik tot een willen in vrijheid schenken). De bovenstroom is het wekken van de juiste handeling in de ledematen.

De Grondsteenspreuk is helemaal op dit principe van de twee stromen gebouwd. Evenals twee andere essentiële scheppingen uit Rudolf Steiners laatste levensfase: de kerngedachten van de antroposofie, de zogenaamde *Leitsätze*, en de meditatie-inhouden van de klassenuren van de Vrije Hogeschool voor Geesteswetenschap. Als ik daar echt mee wil omgaan, zijn voor mij de twee stromen onontbeerlijk. Ze komen al voor in het

boek *Theosofie* uit 1904. Maar ook in de *Algemene menskunde als basis voor de pedagogie*, de voordrachten voor pedagogen uit 1919, zijn ze te vinden. Als je er op gaat letten, kom je ze overal tegen. De voordrachten worden ermee doorzichtig. Voor de pedagogen noemt Rudolf Steiner de onderstroom het voorgeboortelijke. De bovenstroom, het Ik, gaat hiermee aan het werk, kan eraan incarneren.

De twee stromen gelden ook voor de Antroposofische Vereniging zelf. Die heeft een verleden-tak, met een fysieke lichamelijke, een etherlichaam, waartoe al onze gewoonten behoren en alle herinneringen, een astraal lichaam, zowel wijs als onwijs, en een Ik-organisatie die nog maar nauwelijks werkzaam kan zijn. Dat alles is onderstroom. Rudolf Steiner heeft met alle middelen geprobeerd ons in beweging te krijgen. Dat lukt nog maar zeer gedeeltelijk. Dat werd toen al in beeld gebracht in de mysteriedrama's uit de periode 1910-1914.

Na de wereldoorlog van 1914-1918 werden de werkgebieden stap voor stap ontwikkeld. Er kwamen jonge mensen die iets wilden doen met antroposofie: daar werd de bovenstroom zichtbaar. De bovenstroom beweegt zich naar de toekomst.

De twee stromen bieden een eindeloze hoeveelheid inzicht. Ook voor vraagstukken die bijvoorbeeld de landbouw betreffen. Rudolf Steiner spreekt over kalk en kiezel. Je kunt met een "kalk-oog" kijken hoe planten uit de grond komen, en zich tot in de vruchtzetting ontwikkelen. Terwijl kiezel het instralen van krachten uit de kosmos mogelijk maakt. Daar zijn het processen. De onderstroom incarneert aan de kalk, de bovenstroom incarneert aan de kiezel. Ook voor de geneeskunde vormen de twee stromen het fundament. Artsen zijn echter over het algemeen geen denkers, maar doeners. Uit zichzelf hebben ze weinig neiging zich erin te verdiepen. Als ze hun kennis de volgende dag maar bij hun patiënten kunnen gebruiken. Zonder meditatie pak je het echter niet. Mijn boeken dienen om je meditatief in de stof van de twee stromen te verdiepen. Er is nog een lange weg te gaan, het is pas het begin. Een echte opvolger op dit terrein zie ik nog niet om me heen, wel echte medewerkers. Daarom zijn mijn boeken er ook, om mensen verder de weg te wijzen.'

Artikel uit: **Motief, maandblad voor antroposofie** - nr. 47, december 2001

© Antroposofische Vereniging in Nederland

www.antroposofie.nl